

Г.Скрипник
(Київ)

ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В.КРАВЧЕНКА

В 2002 році виповнилося 140 років з дня народження Василя Григоровича Кравченка (1862 – 1945 рр.) – видатного етнографа, фольклориста, діалектолога, одного із перших в Україні теоретиків етнографічної музейної справи. У науковій спадщині В. Кравченка питання українського народознавства посідають чільне місце. Глибокий інтерес до народної культури зародився у В. Кравченка ще в дитячі роки в рідному місті Бердянську. Помітним був вплив на його майбутнє талановитого педагога-народовольця, завідувачого Бердянської гімназії, керівника літературного гуртка В. Л. Мартиновича, членом якого був і В. Кравченко. В. Мартинович допоміг допитливому юнаку підготуватися до вступу в Феодосійський учительський інститут. Без матеріальної підтримки від родини (сім'я була бідна і багатодітна, мати заробляла пранням білизни, а батько – кравецтвом). В. Кравченко у 1880 р. закінчує учительський інститут. Проте замість диплому, В.Кравченко отримує лише посвідчення про закінчення інституту. До цього спричинилися листи В.Кравченка (виявлені поліцією під час обшуку і арешту В.Мартиновича), що з погляду влади засвідчували неблагонадійність Василя Григоровича.

На формування світогляду В. Кравченка мав також вплив викладач юнкерської школи, громадський діяч, історик Леонід Смоленський. Початком наукової діяльності вченого стала участь в одеському науковому гуртку, який добирав матеріали для російсько-українського словника (за редакцією М. Комарова)¹. Знайомство з народознавчою літературою остаточно спрямувало молодого дослідника на вивчення народної культури.

Позбавлений диплому, а отже – учительських прав, В. Кравченко змушений був піти на військову службу. Проте, обіймаючи різні посади (наглядача прикордонної охорони на австрійському кордоні, а з 1898 аж до 1914 р. – помічника окружного акцизного наглядача на Волині), В. Кравченко не полишає своїх наукових уподобань, дбайливо збираючи та записуючи зразки народної творчості та етнографічні відомості. Чимало з цих матеріалів було опубліковано у відомому збірнику етнографічних матеріалів Б.Грінченка².

З 1900 року вчений переїжджає до Житомира і бере безпосередню участь в організації Волинського наукового товариства, а з 1901 року – очолює його етнографічну сек-

цію³. Стараннями дослідника при товаристві з 1907 р. закладається етнографічний підрозділ краєзнавчого музею. Як керівник цього відділу В.Кравченко багато уваги приділяє комплектуванню його фондів, а також питанням методики етнографічних досліджень. Зусиллями вченого етнографічний відділ музею згодом став одним з найбільших в Україні.

Серед перших опублікованих етнографічних праць В.Кравченка – “Народне весілля в с.Курозванах Острозького повіту Волинської губ.” Надзвичайно широкий спектр фольклористичних збирацьких інтересів дослідника – від календарної та родинно-побутової пісенності – до народної прозової творчості (прикмети, повір'я, знахарство, вірування, легенди та перекази). Ці матеріали заповнили (V, XII та XIV) томи “Трудов общества исследователей Волини”. Етнографічні матеріали В.Кравченка були опубліковані і в його власних збірках. Зокрема, у його збірці під назвою “Пісні, христини та весілля” (етнографічні матеріали) (з передмовою М.Гладкого) подані записи, зібрані В.Кравченком з 1889 до 1904 р. (це, власне, записи з дещо зміненним розподілом матеріалу, вміщені у V томі “Трудов общества исследователей Волини” (Житомир, 1911 р.). Так само його збірка “Народні оповідання й казки” – це записи, зібрані у 1889 – 1910 рр.; а його “Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині” – це етнографічні записи, зроблені у 1912 – 1913 рр. Етнографічні праці В.Кравченка привернули увагу Петербурзької Академії наук. Діяльність вченого була високо оцінена, і в 1912 р. йому присвоєно звання професора етнографії⁴.

Активну науково-пошукову діяльність В.Кравченко поєднує з громадською роботою. Він опікується створенням житомирської філії Просвіти і разом з Петровським, Новицьким, Квіткою та своєю дружиною Олімпіадою Орловською розгортає просвітницький рух серед волинян. Проте активна громадська діяльність вченого, зокрема його участь у роботі житомирської Просвіти, насторожувала охоронців режиму. Незважаючи на наукове визнання його заслуг, у 1912 році (коли почався наступ на українство і під заборону в черговий раз потрапляють українські громадські об'єднання), влада робить спробу вислати В. Кравченка. Цього разу крамолу було виявлено в “Щоденниках” вче-

ного, знайдених під час обшуку. Від висилки Василя Григоровича врятувало втручання історико-філологічного відділу Російської академії на чолі з академіком О.Шахматовим, які взяли українського вченого під свій захист. Проте вже у 1914 році В. Кравченка як неблагонадійного все ж висилають подалі від району військових подій в Україні – у Володимирську губернію до м. Коврова.

Новий плідний період у діяльності вченого розпочинається з 1917 року, коли вчений повертається із заслання і розгортася широку громадську та наукову діяльність.

Він бере діяльну участь у житті міста, у структурах міського самоврядування, проводить культурно-освітню та науково-організаційну роботу. В.Кравченко ініціює скликання в Житомирі селянських з'їздів, вступає до партії соціалістів-федералістів, бере участь у діяльності міської думи, у роботі Національного з'їзду, обстоює вимоги надання Україні автономії. Після приходу до влади гетьмана Скоропадського і в подальшому за умов політичної нестабільності В.Кравченко вимушено відходить від активної суспільно-політичної позиції і цілком зосереджується на науковій та науково-організаційній роботі. З 1920 по 1924 р. В.Кравченко – фундатор та науковий секретар Волинської філії сільгоспнауки України, засновник Житомирського Бюро Комісії біографічного словника при ВУАН, один з фундаторів Волинського наукового Товариства краєзнавства, член Етнографічної Комісії ВУАН, Комісії звичаєвого права, голова Культурно-історичної секції Волинського наукового товариства⁵.

Працюючи з 1921 до 1924 р. завідувачем бібліотеки Волинського Інституту народної освіти, Василь Григорович із самовідданістю береться за врятування книжок із ліквідованих приватних бібліотек, власноруч доставляючи та впорядковуючи їх у книгозбірні ІНО.

Особлива заслуга вченого полягає у розбудові ним етнографічного відділу Волинського музею, започаткованого ще 1907 року. Вчений узасаднює діяльність цього підрозділу музею на ґрунтовній науковій основі, з чіткими методичними підходами, цілями й концепцією. Сучасники В. Кравченка зазначали, що "... відділ не обмежує себе в своїй роботі, виконуючи якесь одне завдання. Він ув'язує дослід матеріальної культури з духовною, експонати свої набуває поруч з дослідженням певного явища, так, щоб вони не були в музеї випадковими"⁶.

Якщо у попередній період, – як слушно зазначають дослідники, – у науковій діяльності вченого домінували фольклористичні заці-

кавлення, то у 20-ті роки він помітно більше уваги приділяє студіюванню "матеріального побуту", музейній роботі. Вчений доходить висновку, що дослідження етнокультури і формування музею має бути єдиним нерозривним процесом. Тому-то зростання музейних збірок Василь Григорович пов'язує безпосередньо з розгортанням широких етнографічних студій Волинського музею, із налагодженням планомірного вивчення етнокультури, організацією краєзнавчих музеїв та товариств⁷. Особливо плідно вчений працював над створенням мережі сільських та шкільних музеїв, які він розглядав як важливі виховні та освітні центри. На думку вченого, ці осередки мали сприяти поживленню фольклорно-етнографічних інтересів широких верств, оскільки для серйозного повноцінного вивчення краю "потрібна спільна і цілком сумлінна праця широких кіл громадянства"⁸.

Характерною у цьому відношенні була діяльність гуртків та товариств, закладених та керованих В.Кравченком у Лугинському районі, містах Коростень, Миропілля, селі Дідковичі на Коростенщині. Цінний народознавчий матеріал був зібраний, зокрема, етнографічним гуртком, заснованим вченим при Житомирських педагогічних курсах. За участю В.Кравченка гуртківці підготували 14 номерів рукописного журналу "Етнограф". Численні експедиційні дослідження В.Кравченка та гуртківців зафіксували багатий фактичний матеріал – з традиційної духовної культури, народної уснопоетичної творчості, який було осмислено та викладено на сторінках журналу. Статті та повідомлення журналу утворювали розмаїті тематичні рубрики: легенди та перекази про місцевість, живу і неживу природу; вірування, етичні та естетичні погляди, космологічні і демонологічні уявлення, народна медицина і ветеринарія, народний календар; обряди, звичаєве право, дитячі ігри, дозвілля та розваги молоді, народний побут, чумацький промисел⁹. Велика цінність зібраних та вміщених в цьому журналі матеріалів, – як справедливо відзначив академік А. М. Лобода, – помітно перевершує значення і рамки рукописних журналів¹⁰.

Особливо плідною була робота В.Кравченка у царині розробки програм та етнографічно-краєзнавчих досліджень. Йому належить написання розгорнутих деталізованих програм вивчення як окремих елементів і явищ культури, так і цілих виробничих галузей (колгоспів, заводів, фабрик). Серед перших етнографічних програм В.Кравченка – спеціальна анкета для дослідження писанкарства, розроблена та розіслана протягом

1909 – 1913 років. За цією програмою етнографічна секція Товариства дослідників Волині та музей Товариства розпочали вивчення писанкарства Волині. Цей запитальник за змістом та структурою був подібний до програми М.Сумцова, розробленої до XII Археологічного з'їзду. Він містив питання про техніку виготовлення, типи орнаментів, функціональне призначення волинських писанок, їх зв'язок з віруваннями та обрядами людності Волині. Відповіді на розіслані анкети, замальовки, графічні матеріали, зразки писанок надходили до музею протягом 1909 – 1925 рр. Конкретні відомості про писанки, що надійшли від інформаторів, були проаналізовані і узагальнені В.Г.Кравченком та І.В.Шульковим у спеціальній розвідці, рукопис якої зберігається у фондах ІМФЕ¹¹.

Окрему серію програм В.Кравченка складають вузькотематичні запитальники, що стосуються занять населення, народних знань. Це, зокрема, програми “Народна хліборобська техніка”, запитальник для вивчення релігійного побуту, народного звичаєвого права, анкети “Рушник”, “Ткацтво”, “Копання криниці” та ін.

Для програм В.Кравченка характерний комплексний підхід до вивчення етнокультури, дослідження конкретних явищ матеріального та духовного буття народу; вчений прагне з'ясувати первісні світоглядні засади, що зумовлювали побутування тих чи інших реалій народного життя. Зокрема, програма-запитальник з народного календаря спрямовувалася на фіксацію звичаїв, обрядів, громадського побуту, зразків усної народної творчості, вірувань, пов'язаних з річним календарним циклом і регламентованою ним трудовою діяльністю, та акцентувала потребу виявлення дохристиянських елементів календарної поезії й обрядовості та приуроченої до неї уснопоетичної творчості.

Деякі з розроблених дослідником програм були видрукувані (Програма для вивчення гончарства, опублікована в журналі “Краєзнавство”¹²; Програми для дослідження за процесом певного виробництва чи то заняття, опубліковані в “Бюлетені Бердичівської Окрнаросвіти” (1927, № 5 – 7). Загальна кількість програм В. Кравченка складає понад сотню, проте більшість з них неопубліковані і зберігаються у рукописному вигляді в Рукописних фондах ІМФЕ.

Так, в рукописному варіанті зберігається “Етнографічна програма” В.Кравченка, датована 1921 р. Вона відзначається ґрунтовністю та докладністю розробки тематичних блоків. Спектр питань “Програми” стосується адміністративно-територіального поділу, топоніміки, характеру довкілля та поселень, громадських,

культових та народних технічних споруд (млинів, вітряків) тощо. Програма охоплювала і широке коло питань про традиційний народний світогляд та духовну культуру. Передбачалися нею також фіксація інформації про народні промисли, агротехніку; з'ясування соціально-правових та культурно-освітніх аспектів життя населення, рівня його фольклорної пам'яті та історичної обізнаності¹³.

У Рукописних фондах ІМФЕ зберігається рукопис програми В.Кравченка з народної духовної культури, датований 1928 – 1931 роками. Вона орієнтована на з'ясування народних поглядів на природу “невдурховлену”, містить добре розроблені рубрики з народних есхатологічних та космологічних уявлень, з традиційної народної метеорології, метрології. При незначних корекціях ці програми можуть і сьогодні успішно використовуватися дослідниками¹⁴.

Одним з перших В.Кравченко відгукнувся і на задекларовану суспільну потребу піднесення краєзнавчого руху з метою всебічного вивчення продуктивних сил й історико-культурних особливостей краю. Для забезпечення комплексної збирацько-пошукової роботи і допомоги краєзнавцям-аматорам В.Кравченко розробляє низку краєзнавчих запитальників. Серед них – програма-запитальник “Краєзнавство в природі. Методика краєзнавчої роботи (1927)”¹⁵.

Різноманітні запитальники формує дослідник і для краєзнавчо-етнографічного обстеження окремих поселень, студіювання господарсько-економічних реалій буття народу. Зокрема, це “Загальна програма для вивчення села”, “Селища, садиби та їх розвиток”, які орієнтували на з'ясування історії заснування села, характеру забудови та типу поселень, вулиць та кутків тощо¹⁶.

До такого ж типу належить і запитальник “Обстеження торжища”, в якому йдеться про виявлення асортименту товарів ярмаркової торгівлі, часу та частоти проведення ярмарків, їхньої ролі у системі життєзабезпечення та економічного укладу життя місцевої людності¹⁷.

Безперечно, далеко не всі з розроблених дослідником програм рівноцінні. Деякі з них переобтяжені деталями, структурно нечіткі, рубрикації непослідовні. Але ці програми послужили важливим науково-методичним інструментарієм для досліджень співробітників музеїв та краєзнавців-аматорів. Вони і сьогодні є цінним вихідним матеріалом для розробки запитальників із різних аспектів етнокультури.

Результативною була діяльність Василя Григоровича і у сфері дослідження виробничих сил, що в контексті тогочасних урядо-

вих директив розглядалося як пріоритетний напрямок краєзнавчих студій. Завдання вивчення виробничих потужностей, продуктивних сил краю, що рекомендувалося урядовими постановками покласти в основу всіх краєзнавчих дослідів, актуалізувало монографічні студії та стаціонарні етнографічні дослідження цілих населених пунктів, що проводилися профільними академічними установами та музеями. На основі таких монографічних студій низки сіл Київщини, Полтавщини та Волині, проведених, зокрема, співробітниками Музею-Кабінету антропології та етнології ім. Хв.Вовка – Н.Заглодою, Л.Шульгиною, Ю.Павловичем, А.Онищуком – були підготовлені і видруковані три книги “Матеріалів до української етнології”.

В.Кравченко також організував цілу серію монографічних експедиційних досліджень поселень, колгоспів, фабрик. Усвідомлюючи неабияку наукову значимість таких студій, дослідник заохочує до цієї діяльності вчителів, студентство та шкільну молодь, і за їхньою допомогою збирає унікальні матеріали. До участі в експедиційних дослідженнях В.Кравченко здебільшого залучав до 30 осіб. Хоча працювали всі учасники експедиції за єдиним заздалегідь розробленим планом дослідження, проте в процесі досліду розбивалися на невеличкі групи, згідно з конкретно виписаними завданнями. Зібраний групами матеріал опрацьовувався і передавався В.Кравченку, який його остаточно впорядковував у вигляді машинописних варіантів книг. Так, у 1924 році під керівництвом В.Кравченка було проведено низку експедицій у Троянів. За розробленою ним же програмою експедиція збрала відомості топографічного, географічного та історико-етнографічного характеру; зафіксувала чимало фактичних даних про виробництво і збут гончарної продукції, про різновиди виробів, орнаментацию посуду, знаряддя праці гончарів. Учасники експедиції зробили чимало фольклорних записів. Програма, а також фактичні матеріали, зібрані учасниками експедиції, були високо оцінені на з'їзді музейних працівників у Харкові як зразок справді наукового підходу до вивчення продуктивних сил краю¹⁸.

Протягом 1924 – 1925 років члени етнографічного гуртка при Житомирських педкурсах за розробленою В.Кравченком програмою досліджували з погляду географічного, історичного, етнографічного та соціально-економічного село Барашівку Житомирської округи. Ними було зафіксовано у фотографіях, кресленнях, малюнках та описах процес будівництва хати, виробництво коробок з луб-

ка, бондарський промисел, також відомості з народного календаря, вірувань та народних знань. Ці матеріали були систематизовані та викладені у чотирнадцятому числі рукописного краєзнавчо-етнографічного журналу.

З 1927 року В.Кравченко залучає до професійного історико-етнографічного обстеження населених пунктів Волині також своїх учнів, які навчалися у відкритій при етнографічному відділі Волинського музею та очолюваній В. Кравченком аспірантурі. Зокрема, один з його талановитих учнів – Н.К.Дмитрук у координації з Кабінетом вивчення радянського села Етнографічної Комісії ВУАН здійснив ґрунтовне вивчення (із погляду соціально-економічного та історико-етнографічного) польського села Дідковичі на Житомирщині. Це село було здавна відоме художніми ремеслами та промислами: килимарством, різьбою по дереві, пасічництвом, рибальством, дітярством тощо. З метою всебічного і вичерпного його дослідження Н. Дмитрук 1927 року виїжджає в село (разом зі своєю дружиною) і влаштовується тут на роботу у місцеву школу. Це уможливило розгортання стаціонарного вивчення села за допомогою студентів педкурсів, школярів, місцевої інтелігенції та селян. Наслідком проведених студій стала праця “Монографічне вивчення села Дідковичі” (в рукописному варіанті зберігається у Рукописних фондах ІМФЕ НАН України)¹⁹. Було зафіксовано унікальний матеріал про характер соціально-побутових трансформацій, зібрані відомості про історію села, виробничі явища, звичаєво-обрядову культуру, народні знання та побут, громадське життя та звичаєве право тощо. Про результати цього дослідження Н.Дмитрук доповідав на засіданні Етнографічної комісії у березні 1931 року.

Вагомими були здобутки очолюваного В.Кравченком етнографічного відділу Волинського музею і в дослідженні етнокультури національних меншин Волині, яке здійснювалося на виконання урядових розпоряджень, спрямованих на забезпечення інкорпорації в радянську суспільно-політичну систему представників іноетнічного населення. Василь Григорович ініціював вивчення і зробив п'ятирічний план дослідження найчисельніших з-поміж нацменшин Волині – поляків, німців, євреїв та чехів. Так, в рамках завдання створення музейної експозиції з етнокультури польської національної меншини (при Волинському науково-дослідному музеї) співробітники цього осередку під орудою В.Кравченка монографічно досліджували Мархлевський порцеляновий завод (1929 – 1930 рр.), Биківський і Мар'янів-

ський гутні промисли тощо. В експедиції на Марфлевщину взяли участь аспіранти музею (Герасимчук Ю., Дмитрук Н., Зелениця Я.), завідувач історичним відділом музею П.Іллюченко, викладач трудшколи Кондратюк П., художники Баранівський І. та Іллюченко П., а також учні Мархлевської трудшколи. Учасники експедиції ставили завдання простежити і зафіксувати витіснення старих технічно-виробничих процесів новими виробничими техніками; формування елементів нового побуту робітників тощо. В процесі дослідження Мархлевського порцелянового виробництва було зібрано розмаїтий матеріал з побутового життя, традиційної та нової обрядовості (зокрема, “звиздини”); зафіксовані рецепти з народної медицини, зразки усної народної творчості тощо.

Дослідження складається із окремих тематично спрямованих нарисів, написаних різними авторами (І.Баранівським, В.Кравченком, В.Забродським, Н.Дмитруком, Ю.Герасимчуком та ін.). У першій частині праці містяться соціально-економічні відомості, а також інформація про особливості технологічного процесу та шляхів збуту продукції. Йдеться в ньому також про житлове питання, традиційні та нові типи хат, про культурно-освітню сферу та боротьбу проти “релігійних пережитків”.

З етнографічного погляду становить більший інтерес друга частина праці, в якій подається ґрунтовний нарис про знахарство (автор – Ф.Стеценко), про раціональні та магічні прийоми народного лікування; описуються харчування робітників кооперації, місцевий ярмарок; подається виклад історичної минувшини Мархлевщини у народних переказах.

Результати цих комплексних експедиційних студій викладені у трьох томах рукопису (зберігається у рукописних фондах ІМФЕ)²⁰.

Згідно з розробленим В.Кравченком планом дослідження нацменшин Волині, монографічне вивчення Мар’янівської шкляної гуті здійснювалося у липні 1931 р. експедицією у складі аспіранта І.Піонтківського, вчителя П.Соколівського, студентів кооперативного та керамічного технікумів Житомира.

Окреслюючи цілі експедиції, В.Кравченко зазначав, що Волинський науково-дослідний музей з метою створення підвідділу “польського побуту” поставив перед собою завдання комплексно монографічно дослідити низку фабрик і заводів, розташованих у межах “нацменівських” районів. Підготовлений за результатами дослідження рукопис (обсягом 150 сторінок) розкриває крім економічного становища робітників та техніч-

но-економічних характеристик гуті, ще й маловідомі сторінки з історії як самої гуті, так і села. Становлять інтерес з етносоціального погляду наведені у праці факти з культурно-побутового життя робітників, з історії культурно-освітніх установ села. У роботі йдеться про участь жінок у громадському житті, про особливості політичних процесів у Мар’янівці. З праці дізнаємося про існування в сільському клубі драмгуртка, радіогуртка та духового і смичкового оркестрів, бібліотеки. Довідуємося також і про впровадження атеїзму в селянському середовищі (свідченням чого є функціонуючий на той час при сільському клубі гурток “Безвірник”). Кількісне співвідношення різномовних книжок у сільській бібліотеці (481 – російською мовою, 115 – польською та 71 – українською) вказують на надто повільні темпи українізації в бібліотечній справі, а відтак – і в культурно-освітній сфері²¹.

Об’єктом монографічних експедиційних студій етнографічного відділу Волинського музею стали також фаянсовий завод у Кам’яному Броді, тваринництво та торфорозробки на Марфлевщині, культура та побут поляків Волині. Зібрані матеріали стали основою окремих історико-етнографічних нарисів та експозиційного комплексу “Нацменшини Волині”.

Аналогічне дослідження було проведено під керівництвом В.Кравченка по вивченню німецької національної меншини Волині у серпні 1926 року. За участю учителів німецьких шкіл Волині, що проходили педагогічну перепідготовку, було обстежено німецьку колонію Анета Ярунського району. Зафіксований у процесі експедиційного обстеження обширний краєзнавчий та історико-етнографічний матеріал був опрацьований та викладений у рукописі “Німецька колонія Анета Ярунського району на Волині”, виконаному німецькою та українською мовами²².

У вступній частині рукопису йдеться про мету та завдання дослідження, подається розроблена В.Кравченком докладна “Програма для обслідування німецьких селищ у межах України”, в якій передбачені рубрики про природу, землекористування, особливості рільництва, комунікацію і торгівлю, традиційне житло, харчування та одяг, духовну культуру переселенців, відомості історико-краєзнавчого характеру тощо. Власне саме дослідження складається із серії нарисів, написаних учителями-учасниками експедиції, згідно з передбаченими програмою тематичними рубриками. У поданих нарисах міститься чимало цікавих описів етнокультурних явищ: традиційних господарських за-

нять та громадського побуту, народних вірувань та уявлень, народної медицини тощо. Суто етнографічний характер, на відміну від красназавчо-етнографічного викладу праці в цілому, має лише її шостий розділ “Добра і ворожа сила в уявленні німців колонії Ане-ти” (підготували вчителі Р.Фридрих та Т.Даман)²³. У ньому зафіксовані світоглядні уявлення та традиційні вірування німецьких колоністів, що здебільшого є версіями побутового християнства та адаптованих середовищем апокрифічних легенд. Цей матеріал засвідчує майже цілковите витіснення зі світогляду німців-колоністів язичницького комплексу вірувань християнським.

Окремий нарис (автор П.Люченко) присвячено історії колонії від її виникнення (1842 р.) і до початку 30-х років включно, в якому також подаються деякі етнографічні відомості: характеристика селянських господарств та розподілу земельних угідь²⁴.

В полі інтересів В.Кравченка й історія колонізації волинських земель вихідцями з Чехії, яка студіюється ним за спеціальною програмою (Програма до збирання відомостей про чеських колоністів на Україні)²⁵. Результатом цих досліджень стала опублікована вченим стаття “Німецькі та чеські колонії на Волині”²⁶.

Проте народознавчий доробок В.Кравченка 20-х – початку 30-х років не обмежується проаналізованими рукописними працями історико-красназавчого характеру*. У цей період В.Кравченко плідно працює і в царині власне етнографічних студій, упорядковуючи і публікуючи низку фольклористичних та народознавчих статей і розвідок (“Осапатова долина”²⁷, “Псалми”²⁸, “Шопка (Вертеп)”²⁹, “Від’їзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську”³⁰). Широка етнографічна інформація подається також у статті “З недавнього минулого Волині”, вміщеній у “Ювілейному збірнику на пошану акад. М.С.Грушевського” (С. 466 – 472).

Знаний фактологічний етнографічний матеріал осмислено і проаналізовано дослідником у його збірці матеріалів про вогонь, в якій розкриваються ритуальна роль вогню та його “магічні властивості”; висвітлюються релікти культу вогню у побуті населення Волині, ілюструється місце уявлень про вогонь у народній світоглядній системі³¹.

Розмаїтий спектр етнологічних явищ, пов’язаних із шануванням “пiкної діжі”, з культом хліба та магічними властивостями маку і його застосуванням у ритуально-обрядовій практиці та в побутовому житті волинян подається В.Кравченком у статті “З побуту і обрядів Північно-Західної України”³².

Безперечний науковий інтерес для сучасних дослідників становить незавершена та неопублікована за життя В.Кравченка його розвідка “Етнографічний нарис про Волинь”³³. Ця розвідка містить чимало коротких тематичних заміток фактично про всі культурно-побутові реалії життя волинської людності: від характеристики місць “осадности” та “обісця”, описів життя та хатнього начиння, одягу, їжі та напоїв, рільництва, сімейної та календарної обрядовості, традиційних форм дозвілля молоді – до уснопоептичної творчості, світогляду й вірувань.

У нарисі подається лаконічна, проте належно статистично узасаднена характеристика етнічної структури населення Волині. Акцентуючи антропологічні та культурно-побутові особливості українців різних районів Волині, В.Кравченко все ж робить слушні висновки про етнокультурну єдність українців: “причому що далі на південь, то виробився так званий середньоукраїнський тип людності, що в найбільш характерних своїх рисах (хатніх та громадських) майже не різниться від української людності суміжних повітів Київщини та Поділля”³⁴. Те ж саме резюмує автор і щодо мови: стверджуючи, що “їхня мова мало чим відрізняється від загальноукраїнської...” Дослідник фіксує місцеві самоназви (“степовики”, “польовики” та “поліщуки”) і виписує фізичні та культурно-побутові характеристики їхніх носіїв. Подаючи цікаві спостереження щодо кількісних характеристик польської людності, В.Кравченко справедливо зауважує, що “приналежність якоїсь людини до певної віри не може бути фактором для опрeдeлення її нації”, оскільки під час скасування унії в межах Наддніпрянщини частина українського населення, не бажаючи повернутися до православ’я, “пристала до католицтва”³⁵. Відтак, на його думку, “...з тих 161912 поляків, що складають 9, 11% загальної людності по губернії, повинна бути зарахована українцями (католицької віри) принаймні 9/10”³⁶.

У нарисі на конкретних прикладах автор простежує характер асиміляційних процесів на Волині, намагається з’ясувати їхні механізми. Так, слушні його міркування про причини значного кількісного зростання (з 1915 по 1922 – у 4 рази) російської людності краю. Якщо брати до уваги, зауважує дослідник, що помітного притоку великоросів за ці роки на Волинь не спостерігалось, та що більше половини Волині у 1921 р. не увійшла до складу України, то відповідно кількість росіян на Волині в межах України мала б скоротитися. Отже, на його думку,

страх перед можливими переслідуваннями через етнічну належність до “петлорівців” (українців – Г. С.), спричинив зміну частиною міського населення своєї етнічної належності з української на великоруську.

У розвідці вказується й на згубну роль держави та освітньої системи у русифікації місцевої людності, як за царського режиму, так і за радянських часів³⁷; розкривається асиміляційна політика католицького духовенства, яке, зловживаючи необізнаністю населення, насаджує уявлення про тотожність католицизму і польської етнічності³⁸.

Особливу наукову цінність мають зафіксовані автором реліктові елементи матеріальної і духовної культури поліщукив: бортяні пасіки, магичні обрядодії при закладанні хат та випіканні хліба, збереження архаїчних аспектів весільної, родильної та поховальної обрядовості, ритуальних дійств зі “Спасовою бородою” та лучником тощо. Справедливо вказуючи на поширеність деяких сюжетів та образів з народної міфології та демонології у багатьох країнах, В.Кравченко акцентує увагу дослідників на збереженості в регіоні найархаїчніших “найбільш первісних їхніх форм”.

Хоча опис культурно-побутових реалій краю в нарисі має дещо фактографічний характер, проте це не применшує значення праці в цілому, яка для сучасного дослідника тим і цікава, що в ній зафіксовані рідкісні етнокультурні явища, які цілком або частково зникли із сучасного народного життя.

Період плідної наукової діяльності вченого закінчується наприкінці 20-х років, з початком розгортання масових репресій більшовицької влади проти української інтелігенції. Політика коренізації вже не відповідала цілям та завданням зміцненого тоталітарного режиму, який вбачав у зростанні національної самосвідомості корінних етнічних спільнот республік пряму загрозу системі. З 1929 року суттєво обмежуються права республік, поглиблюється жорстка централізація керівництва, насаджується інтернаціоналізм та оголошується боротьба проти будь-яких проявів етнічної солідарності корінних народів, посилюється ідеологічний і політичний вплив на особу, при відсутності будь-якого механізму її соціального захисту. Найжорстокішим переслідуванням піддавалася українська творча інтелігенція, яка опікувалася проблемами збереження етнографічної спадщини як засобу протидії асиміляційним спробам більшовиків щодо корінного народу. Щоб зруйнувати солідарність і протидіяти етноконсолідаційним процесам, які підтримувались національно-свідомою інтелігенцією, проти останньої були сфаб-

риковані численні судові процеси, які подавали краєвих представників нації як суспільно ворожу силу. Серед перших заарештованих зокрема у справі сфабрикованої так званої “СВУ” був і Василь Григорович Кравченко. До арешту спричинився його лист до С.Єфремова, знайдений каральними службами в архіві останнього. Хоча, через відсутність доказів антирадянської діяльності, В.Кравченка і звільняють з-під арешту та відновлюють на попередній роботі в музеї, проте переслідування вченого у місцевій пресі та на роботі продовжувалися. Тому вчений зголошується на запрошення директора Дніпропетровського музею Д.Яворницького і переїжджає на роботу до Дніпропетровська, де очолює етнографічний відділ місцевого музею. Проте нездорова атмосфера, що невдовзі запанувала в музеї (через прихід до музею спеціальних “наглядачів за ідеологічною чистотою” музейних працівників), спричинила зміну керівництва музеєм і нові переслідування В.Кравченка. Шляхом інтриг та облудливих звинувачень у націоналізмі “войовничі інтернаціоналісти” домоглися звільнення з роботи не лише В.Кравченка, але й фундатора музею – Д.Яворницького. Василя Григоровича тяжко хворим після невдалої операції було викинуто з підвальної кухні музею, де він мешкав впродовж трьох років, на вулицю без найменших засобів до існування³⁹. Звільнений по “1 категорії”, він був позбавлений будь-якої пенсії. Формальним приводом переслідування вченого послужило його необачне висловлювання на пленумі спілки наукових робітників. Це був сигнал для компанії ідеологічної чистки музею, яка супроводжувалася відповідними розвінчувальними виступами у місцевій пресі. Зокрема у публікації, названій “Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди” (про роботу історико-археологічного музею), повідомлялося, що внаслідок “притуплення класової пильності” музей потрапив до “чужих класово-ворожих рук”. “Антирадянські націоналістичні дії” Д.Яворницького та В.Кравченка вбачалися в тому, що вони пропагували історичне минуле і своєрідність культури козацтва. “Кому і для чого потрібна легенда про своєрідність культури запорожця? Ця вигадка потрібна куркульству, потрібна націоналістичній контрреволюції” підводить висновок-вирок у газеті “Зоря” місцевий більшовицький уповноважений А.Горб, закликаючи “очистити” музей. Таким чином не просто відмежовувалася еліта від народу, а узаконювалася розправа з кадрами. Як “ворог народу” В.Кравченко був позбавлений можливості влаштуватися на квартиру у Дніпропетровську, а тому переїжджає до сина Ми-

хайла в Ростов-на-Дону. Проте тяжкі злигодні та поневіряння 72 річного вченого не припинилися й тут. Арешт сина, матеріальна скрута при мізерній пенсії по інвалідності, неможливість влаштуватися на роботу за фахом, без близьких і рідних на схилі літ – все це остаточно підірвало здоров'я. Відрадою вченому і за таких умов було опрацювання зібраних у попередні роки етнографічних матеріалів.

У 1945 році В.Кравченко пішов із життя, заповівши свій архів Українській Академії наук.

Побіжний огляд наукового та організаційно-дослідницького доробку вченого 20-х – початку 30-х років засвідчує його справді визначну роль в організації народознавчих студій не лише в регіональному, але й в загальноукраїнському вимірі. Зібраний та упорядкований В.Кравченком етнографічний матеріал, що зберігається у рукописах, як і щоденники Василя Григоровича, є безцінним джерелом як для дослідників-етнологів, так і для краєзнавців та істориків, предметом уваги яких є краєзнавство та історія України 20-х – початку 30-х років ХХ ст.

- 1 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15-1, од. зб. 3-4, арк. 418; од. зб. 1 – 2, арк. 27, 27 зв.
- 2 Див.: Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Б. Д. Григченко. – Чернигов, 1895. – Т. I; 1897. – Т. II.
- 3 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15-1. – Од. зб. 3 – 4, арк. 418 зв.
- 4 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15-1, од. зб. 3 – 4, арк. 418 зв.
- 5 Там само. – Ф. 15 – 1, од. зб. 1 – 2, арк. 28.
- 6 Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В.Г.Кравченка // НТЕ, 1990, № 3. – С. 68.
- 7 Про діяльність В. Кравченка в царині етнографічного музейництва див.: Скрипник Г. А. Етнографічні музеї. – К., 1989.
- 8 Кравченко В. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – Т. I. – С. 67.
- 9 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 16, од. зб. 67, 70, 72, 74, 75, 78, 80, 81.
- 10 Лобода А. М. Судьбы этнографии на Украине за 1917 – 1925 гг. // Этнография. – 1925. – № 1/2. – С. 209.
- 11 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 16. – Од. зб. 24, 27.
- 12 Кравченко В. Програма вивчення гончарства // Краєзнавство, 1927. – № 2, 3.
- 13 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 3, од. зб. 76. – Арк. 1 – 98.
- 14 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15-2. – Од. зб. 123-124.
- 15 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15-2. – Од. зб. 68.
- 16 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 3. – Од. зб. 79. – Арк. 1 – 20.; од. зб. 71. – Арк. 1-10.
- 17 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 3. – Од. зб. 80. – Арк. 1 – 16.
- 18 Див.: Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. – К., 1989. – С. 156.
- 19 Дмитрук Никанор. Монографічне вивчення с.Дідковичі на Волинському Поліссі // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 4. – Од. зб. 219. – Арк. 1 – 42.
- 20 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 16. – Од. зб. 40, 41.
- 21 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 4. – Од. зб. 349.
- 22 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 4. – Од. зб. 391. – Арк. 1 – 202.
- 23 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 5. – Од. зб. 391. – Арк. 196 – 202.
- 24 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 4. – Од. зб. 317. – Арк. 1 – 19.
- 25 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1 – 3. – Од. зб. 72. – Арк. 1 – 6.
- 26 Див.: Знання, 1927, № 9.
- * Численні краєзнавчо-етнографічні розвідки – результати комплексних студій окремих виробничих галузей, здійснених під керівництвом В. Кравченка, зберігаються в рукописних фондах ІМФЕ.
- 27 Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 2.
- 28 Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 4.
- 29 Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 6.
- 30 Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1, 2.
- 31 Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1907. – Вип. 1 – 3.
- 32 Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – Т. I. – С. 67 – 114.
- 33 Це дослідження підготовлено до друку та опубліковано у двох номерах журналу “Берегиня” Т. Лободою. Див.: Берегиня. – 1995. – № 1 – 2. – С. 14 – 26; 1995. – № 3 – 4. – С. 111 – 121.
- 34 Кравченко Василь. Етнографічний нарис. – С. 19.
- 35 Там само. – С. 19.
- 36 Там само.
- 37 Там само. – С. 20.
- 38 Там само. – С. 21.
- 39 Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 15-1. – Од. зб. 3-4. – Арк. 260 – 262.